

ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ЕВФЕМІСТИЧНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

У статті схарактеризовано функційні особливості евфемістичних образних стійких висловів, уживаних у східнослобожанських говірках. Доведено, що діалектні евфемістичні фразеологізми мають свою специфіку. Це пояснюється, зокрема, новостореністю діалекту й маргінальністю зони. Визначено, що досліджувані евфемістичні фразеологізми доречно класифікувати за тематичними групами. За семантичною ознакою виділено магично-заборонні фразеологізми, зумовлені вірою в магію слова, маскувальні замітники, до яких звертаються мовці з метою завуальювати реалію-назву, і пом'якшувально-меліоративні евфемізми, що є ознакою ввічливості.

Ключові слова: *евфемістичний фразеологізм, замітники, східнослобожанські говірки.*

Милева І.В. Функциональные особенности восточнослобожанских эвфемистических фразеологизмов. *В статье характеризуются функциональные особенности эвфемистических образных устойчивых выражений, употребляемых в восточнослобожанских говорах. Доказывается, что диалектные эвфемистические фразеологизмы имеют свою специфику. Это объясняется, в частности, существованием новообразованных диалектов и маргинальностью зоны. Определено, что исследуемые эвфемистические фразеологизмы уместно классифицировать по тематическим группам. Применение семантического признака позволило выделить магически-запретительные фразеологизмы, обусловленные верой в магию слова, маскировочные заменители, использующиеся с целью завуальровать реалію-название, и смягчающие меліоративные эвфемизмы, являющиеся признаком вежливости.*

Ключевые слова: *эвфемистический фразеологизм, заменители, восточнослобожанские говоры.*

Milyeva I. V. Functional features of euphemistic phraseological units of East Sloboda Ukrainian dialects. *Functional features of euphemistic figurative set expressions, that are used in the East Sloboda Ukrainian dialects are characterized in the article. It is proved that dialectal euphemistic phraseological units have their own particular nature. This can be explained, in particular, with the fact that dialect is formed not so long ago, as well as with the zone's marginality. It is determined that the investigated euphemistic phraseological units are to be classified appropriately according to the thematic groups. According to the semantic feature we distinguish magical prohibitive phraseological units, caused by the faith in the magic of words, camouflage substitutes that are used to disguise reality name and meliorative softening euphemisms that are the signs of politeness.*

Keywords: *euphemistic phraseological unit, substitutes, East Sloboda Ukrainian dialects.*

Фразеологічні одиниці різних семантичних полів по-різному використовують у процесі комунікації: одні з них уживаються в будь-яких ситуаціях мовленнєвого спілкування, а на використання інших накладені значні обмеження, пов'язані з культурними традиціями. У деяких випадках такі обмеження можна пояснити дією табу – «релігійної заборони певних дій, слів тощо, порушення якої, за забобонними уявленнями людей, неминуче спричиняє тяжке покарання» [3, т. 4: 481], – що так чи інакше відбивається в мовленні. Унаслідок виникають стійкі словосполучення, що замінюють одні назви предметів, явищ, процесів іншими, описовими з міркувань їх пом'якшення, ввічливості, пристойності, – евфемістичні фразеологізми.

Евфемізми неодноразово привертали увагу мовознавців. Своєрідним фундаментом для подальших досліджень із питань евфемізації вважають роботу Б. Ларіна «Об эвфемизмах» (1977), у якій учений аналізує давнє мовне табу й сфери його поширення, розмежовує збережені слова-замінники із заборон давніх релігій і сучасні евфемізми, визначає сфери застосування й засоби творення останніх тощо. Інші аспекти евфемізації мовлення досліджені в наукових розвідках Р. Будагова, Л. Булаховського, С. Відлака, З. Лещинського, О. Потебні, О. Реформатського. Значний внесок у вивчення евфемістичних фразеологізмів зробив В. Ужченко.

Мета нашої статті – схарактеризувати основні функційні ознаки евфемістичних фразеологізмів, уживаних у східнословобожанських говірках.

Зібраний ареальний фразеологічний матеріал свідчить, що образні субститути мають свою специфіку. Це пов'язано насамперед із тим, що досліджуваний ареал є новоствореним і становить синтез не лише окремих діалектів української мови, а й російської, що зумовлено маргінальністю зони. Дослідник Слобідської України Д. Багалій писав: «... Населення Слобожанщини склалося з різних етнографічних поділів українського народу і через те ... українська мова тут витворилася не задніпрянська, не галицька, не чернігівська, а власна, місцева, немов середня між ними; більш усього вона наближається до полтавської і київської мови» [1: 28]. «Синтез» мов супроводжується синтезом культурних, звичаєвих особливостей, просторово-образних уявлень, які найкраще відбиваються у фразеологічному діалектному шарі. Це певним чином пояснює якісні й кількісні особливості східноукраїнських евфемістичних ареальних фразеологічних одиниць (ЕАФО) порівняно з висловами інших діалектів. В одній діалектній зоні фіксують лише рудименти табу, а в іншій їх дотримання має не бажальний, а імперативний характер [2: 145]. У гуцульських говірках, наприклад, Н. Хобзей виділяє десятки формул-евфемізмів на позначення чорта, наголошуючи, що табу на вживання слів *чорт*, *дідько* в гуцульських говірках «діє і сьогодні» [7: 64–69]. У східнословобожанських говірках пряма назва *чорт* здебільшого не евфемізована. Тільки подекуди можна почути *отой з ріжками* (Світ.), *отой нечистий* (Новпск.). Частіше вживають евфемізми-лексеми, як-от: *рогатий*, *отой, нечистий* тощо. Зате «дозволеність» на вживання «таємного», «страшного» *чорт* засвідчується численними ареалізмами з цим компонентом, про що свідчать майже 60 висловів, зафіксованих у «Фразеологічному словнику східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка та Д. Ужченка: з *чортом в очах* 'про злий погляд', *до чортів податися* 'померти', *до чорта в зуб* 'відповідь на питання «куди йдеш?»', коли не хочуть признаватися', *лизнути чорта під хвостом* 'випити спиртного', *як у чорта на хаті* 'неакуратний (про зачіску)' та ін. [6: 251].

Евфемістичний фразеологічний фонд Східної України має арсенал засобів, що відбивають особливості роду діяльності мешканців цього регіону. Так, у місцевих говірках зафіксовані ЕАФО, внутрішня форма яких пов'язана з гірничою справою. Низка ареалізмів формується, зокрема, навколо концепту *Шубін* 'шахтарський домовик'. Глибокий культурно-національний

вертикальний контекст назви гірницького домовика *Шубіна* «діахронічно» мотивує численний масив фольклорно-фразеологізованих висловів як відшарувань дискурсу, породженого небезпечною професією та «дієвістю» синхронічно мовленого слова (аварії на шахтах не припиняються) — і відповідно «інтенсифікує пошуки вербально-застережних заходів» [5: 258–259]: *Шубін забрав* (Шахт.), *Шубін прибрав* (Антрац.) 'хтось загинув у шахті внаслідок обвалу'.

«Шубінські» мотиви продовжує низка інших «гірничих» ЕАФО. Активно функціонують евфемістичні вислови на позначення прямого 'випивати (спиртне)': *ходити на балон* (Лисич.), *ити на банку* (Шахт.); 'байдикувати, нічого не робити': *нішу сторожити* (КрЛ.), де *ніша* — 'пустота в лаві', у породі, *сидіти на коньку* (Горл), де *коньок* — це 'розпил (розпиляна дошка) звичайно шириною 0,9 м, а довжиною 2 м (там, де рубають вугілля молотками)'; 'робити зайву, нікому не потрібну роботу': *вугілля мити (перемивати)* (Брян.).

Особливість ареальних евфемістичних фразеологізмів виявляється й у їхній класифікації. Якщо Б. Ларін, Ф. Бацевич, Т. Космеда систематизують евфемізми за соціальною природою, Н. Бердова зважає на «стигми» (стереотипи з негативним забарвленням), П. Стасинська поділяє евфемізми відповідно до мети їх застосування, то аналіз образних стійких евфемістичних замінників у східнослов'янських говірках дозволяє класифікувати їх за основними функційними групами.

1. Магічно-заборонні, зумовлені вірою в магію слова, у те, що його заміною можна впливати на долю людини. Серед усіх ЕАФО, пов'язаних із вірою в мовну магію, виділяємо жартівливі або іронічні евфемістичні фразеологізми, що є відповідями на запитання «Куди йдеш?», коли не хочуть признаватися: *в ліс по дрова* (відповідають на «лихе» питання в Тарасівці Троїцького р-ну) або *шукати щастя* (Біл.), *на збори* (Луган.). Табу на запитання «куди?» Д. Зеленін пов'язував із давнім словом *куд*, що означає 'злий дух'. О. Потєбня припускав схожість «куди?» з *кудити*, що колись, імовірно, означало 'зурочити' [4: 469]. Каламбурні вислови з коренем *куд* є доволі продуктивними в усному розмовному мовленні. Можливо, це пов'язано з бажанням мовця не лише відвернути, нейтралізувати лихий вплив слова, а й «повернути біду» своєю відповіддю на «кудикала»: *за кудикину гору* (ареалізм уживають в ареалі майже повсюди; тільки в [6] подано майже 30 локалізацій), який постав, за В. Мокієнком, в оточенні мисливців чи рибалок. У східнослов'янських говірках зафіксовані численні репрезентанти названої мовної формули: *на закудикину гору* (Біл.), *на кудикину гору* (Кр.), *на кудикини гори* (Євсуг.). На сході України відома й відповідь-заперечення *не закудикуй дорогу*, пор.: — Ти куди? — Та *не закудикуй дорогу*. Де ти тільки взявся? (Підг.).

Віра в магію слова зумовила й появу численних фразеологізмів, пов'язаних зі сферою смерті. Евфемістичні замінники прямого «померти», «поховати», «бути близьким до смерті», «смерть» утворюють «потужне фразеосемантичне поле» (В. Ужченко): *чотири (читирі) дошки шукати* (Сніж), *яма по йому плаче* (Усп.), *скоро одміряють два метри (метра) [землі]* (Греч.) 'бути близьким до смерті'; *спустити дух* (Лим.), *відлетіти до небес* (Новпск.)

'померти'; *відправити (одправить) за ворота* (Слсрб.) 'поховати' тощо.

Віра, що слово чи вислів може впливати на дію, наприклад, в обрядовій сфері, зумовлює виникнення заміників типу *іти на согласіє, іти на мир* (Новайд) замість прямого нейтрального 'сватати'. Мовці таким чином намагаються спрямувати процес у потрібному, бажаному напрямі.

2. Маскувальні замітники, до яких звертаються мовці з метою завуалювати реалію-назву, уникнути комунікативного конфлікту, не створювати для співбесідника почуття дискомфорту. Прямо називати, наприклад, фізіологічні процеси людини, не завжди коректно, делікатно й доречно, тому замість неприємного 'блювати' кажуть *викладати мозаїку* (Єнак.), *їхати в Ригу* (усюди). Замінюють і негативне 'зраджувати': *працювати в нічну зміну* (Луган.), *робити на два фронти* (Розс.). Для характеристики похітливого чоловіка застосовують, наприклад, фразеологізми *як цуцик весною* (Шульг.). Народною мораллю осуджується й мати дівчини (жінки) з непристойною поведінкою – *загальноселищна теща* (Топ.). Замість прямого 'горілка' кажуть *бабини сльози* (ВерхП.), *скажене молоко* (КрЛ.).

3. Пом'якшувально-меліоративні евфемізми, зумовлені міркуванням ввічливості, прагненням подати що-небудь у прикрашеному вигляді. Так, шануючи старість, кажуть *у (в) літах* (Світ.), *у віці* (Шульг.), *у в годах* (Луган.). Із семантикою 'худий' використовують *за голкою не видно* (Кір.), *за ліску сховається* (Пер.). Замість прямого 'некрасива' кажуть *Богом обділена* (Старб.), *вісімнадцята вода вміє (зміє)*. – *Не переживай, будеш і ти гарненькою, вісімнадцята вода зміє* (Стах.).

Співчуття (іноді з відтінком іронії) відчутне в численних висловах на позначення дурного, божевільного: *розуму не набрався* (Луган.), *неповний умом* (Новпск.), *Альоха (Альоша) з водокачки* (– *Що з нього взяти: він же Альоха з водокачки*) (Антрац.), *Божя душа* (– *Не чіпайте людину, ви ж знаєте, що він Божя душа*) (Новпск.), *із Запорізької втекти* (– *Ти що кричиш на всю вулицю – з Запорізької втік?*) (Алч.): в основі останнього фразеологізму лежить назва вулиці з психіатричною лікарнею.

Отже, у східнословобожанських говірках уживають численні фразеологізми евфемістичного характеру, що виконують три основні функції: магічно-заборонну, маскувальну, пом'якшувально-меліоративну. Найбільш яскраво в евфемістичних фразеологізмах представлена сфера смерті, фразеологізми-відповіді на запитання «Куди йдеш?» та вислови семантичних рядів 'зраджувати', 'старий', 'дурний'.

Перспективами подальших досліджень стане аналіз евфемістичних фразеологізмів сфери пороків і вчинків людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Харків : Основа, 1991. – 255 с.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 268 с.
3. Новий тлумачний словник української мови : в 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпущко. – К., 2000.
4. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Харків, 1905. – 652 с.
5. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

6. **Ужченко В. Д.** Фразеологічний словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — 4-е вид. — Луганськ : Альма-матер, 2002. — 263 с. 7. **Хобзей Н.** Гуцульська міфологія / Н. Хобзей // Етнолінгвістичний словник. — Львів, 2002. — 216 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

Алч. — Алчевськ, Антрац. — Антрацит, Біл. — Біле Лутугинськ. р-ну, Брян. — Брянка, ВерхП. — Верхня Покровка Старобільськ. р-ну, Горл. — Горлівка, Греч. — Гречишкіне Новоайдарськ. р-ну, Євсуг. — Євсуг Біловодськ. р-ну, Єнак. — Єнакієве, Кір. — Кіровськ, Кр. — Краснодон, КрЛ. — Красний Луч, Лим. — Лиман Старобільськ. р-ну, Луган. — Луганськ, Новайд. — Новоайдар, Новпск. — Новопсков, Пер. — Перевальськ, Підг. — Підгорівка Старобільськ. р-ну, Розс. — Розсохувате Марківськ. р-ну, Світ. — Світле Старобільськ. р-ну, Слерб. — Слов'яносербськ, Сніж. — Сніжне, Старб. — Старобільськ, Стах. — Стаханов, Усп. — Успенка Лутугинськ. р-ну, Шахт. — Шахтарськ, Шул'г. — Шул'гинка Старобільськ. р-ну.